

R. Farkas Claudia

Gentilétől Bottai-ig

A fasiszta Olaszország oktatáspolitikájának fejezetei Magyarországon kevésbé ismertek. A rendszer vezetői az iskolát politikai céljaiknak rendelték alá, küldetését pedig abban látták, hogy megalkossa és megerősítse a nacionalista és fasiszta tudatot az új generációkban. A cikk az iskola faszizálásának szakaszait mutatja be.

Benito Mussolini „a legfasisztább reformnak” nevezte az Olaszországban 1923-ban végrehajtott oktatási reformot. A rendszer vezérének fellengzős szavai nem véletlenek: a Mussolini-rezim sok csatát vívott, hogy kisajátítsa az új generációk nevelését. A hosszú út kezdő és végpontját 1923 és 1939 jelöli: a Gentile-reform és a „Carta della Scuola” (Iskolai Charta). Igazából ez utóbbi valósította meg az oktatás fasiszta reformját, melyet Mussolini már több mint másfél évtizede áhított.

Az „olasz nép nevelője”, „egy új korszak prófétája”, a „Harmadik Olaszország vízióariusa” – amint akkoriban Gentilét jellemezték – 1923-ban Olaszországban iskolai reformot hajtott végre. Szembetűnő a reform autoriter jellege, de a liberális szellem keveredett benne a tekintélyelvűséggel. Állami mindenhatóság, az egyén tökéletes alávetettsége, rend, fegyelem, törvény- és tekintélytisztelet alapfogalmak Gentile gondolatrendszerében. A miniszter szándéka az volt, hogy az olasz iskolát kihozza mély válságából (MORANDINI 2003). Szerinte az iskolára misszió hárul. Konceptiójának lényege, hogy „új embert” teremtsen, akit újfajta kapcsolat fűz az államhoz és a tekintélyhez. Szabadságfogalma ezért ellentmondásos, mert értelmezése szerint a szabadság annyit jelent, hogy az egyén mindenben aláveti magát a közösség, az állam, a nemzet akaratának, sőt, csakis így találhatja meg létének értelmét. Akkor lehet boldog, ha kijelentheti, hogy vágyai egybeesnek az állam érdekeivel.

Gentile meglátása szerint az iskola feladata, hogy belenevelje az emberekbe a törvénytiszteletet, a rendet, a fegyelmet, az eszes engedelmességet, sőt a szeretetet az állam iránt. Azt vallotta, hogy a kultúra csak kevesek sajátja kell, hogy legyen, ezért az iskolának elő kell segítenie a társadalmi szelekciót. Gentile az olaszoknak kevés, de jó iskolát ígért (BURZA 1999). Csakis a legjobbakat tartotta méltónak arra, hogy tanuljanak.

Az oktatás minőségét szigorú állami vizsgák bevezetésével akarta biztosítani, az állami iskolákat pedig magániskolák megerősítésével ösztönözte versenyre. Minden tanulmányi ciklust vizsga zárt. Az állami vizsga bevezetésével a tanulmányok színvonalát akarta emelni. Gentile szerint a vizsgarendszer az egyik legjobb előkészítés az életre. A vizsgák inkább a teherbírást, semmint a tudást, ismereteket mérték.

A Gentile-reform legjelentősebb részeit a középfokú oktatás intézményi átszervezése, az oktatási programok újragondolása, az iskolában a mind szigorúbb szelekciót szolgáló állami vizsgák bevezetése jelentette, továbbá az iskola merev állami kontrollja. Strukturális szempontból centralizált és hierarchikus iskolaszervezetet teremtett, arisztokrátikus jellegű iskolát, amelyet kizárólag „a legjobbaknak” szánt, nem pedig a sokaságnak. A reform egyik leggyakrabban kritizált pontja az volt, hogy Gentile mereven kettéosztotta a középfokú oktatás felsőbb szintjét egy klasszikus-humanisztikus irányba és egy szakmai irányba. A humán gimnázium privilegizált szektornak számított. Klasszikus érettségit adott és a szellemi tökéletesedés atmoszférája jellemezte (BRUNI 2005). A reálgimnázium természettudományos érettségit kínált, és főleg a szerényebb családokból jövő gyerekeket vezette az egyetemre, és azoknak menedéke lett, akik képtelenek lettek volna a humán gimnázium nehézségét leküzdeni.

Gentiliánus újítás volt a hároméves kiegészítő iskola, mely az általános iskola nevelési és szakmai kiegészítését jelentette. A kiegészítő iskolának az volt a feladata, hogy mestereket, kereskedőket, alkalmazottakat képezzen, felkészítsen az állampolgári feladatok ellátására, a nemzeti nyelv megértésére.

Gentile korában Olaszországban sok egyetem volt. Oktatási miniszterként célként fogalmazta meg az egyetemi túlképzés csökkentését, vagyis a diáklétszám leszállítását és a színvonal emelését, mivel a kettő szerinte szorosan összefüggött. Tartott attól, hogy az egyetemi tanulmányok, az egyetemi címek elveszítik komolyságukat és presztízsüket. Egyetemi szintéren is erősíteni kívánta az állam iránti tiszteletet. Az „ellenőrzött szabadság” kifejezés kitűnően illett az egyetemek helyzetére. A szabadság ellenőrzött volta azt jelentette, hogy az egyetemek adminisztratív, didaktikai és tudományos autonómiája a miniszter ellenőrzése alatt működött. Ám az is tagadhatatlan, hogy az egyetemek autonómiája hozzájárult ahhoz, hogy a diktatúra legsötétebb napjaiban a szabadság halvány fényét éltesse.

A legnagyobb kritika a megnyirbált egyetemi autonómiával kapcsolatban érte Gentilét, ezt sokan szükségtelennek tartották. A rektort a miniszter nevezte ki. Az egyetemi tanács merev miniszteriális kontroll mellett működött, az igazgatótanács pénzügyekben döntött, még szigorúbb állami ellenőrzés mellett.

Gentile az általános iskolában pedagógiai és didaktikai reformoknak engedett utat. Háttérbe szorították az enciklopédizmust és a didaktikai formalizmust teremtő nagyszámú metodológiai előírást. Kiemelt jelentőséget kapott az anyanyelv ápolása, úgy, hogy teret engedtek a dialektus használatának is. Az 1923-as programok a nevelési idealizmus princípiumai mellett a túlzott nacionalizmus jegyeit is magukon viselték. A vallás is az új programok része lett, igaz, az iskolát azonban kevésbé villanyozta fel az új tantárgy (GAUDIO 1995). A vallás bevezetése politikai jellegű lépés (is) volt (CAVALERI 2006).

Nehezen lehetett azonban hova tenni a vallásoktatás bevezetését egy olyan iskolába, ahol Istenen és Jézuson kívül mindenről beszéltek. A reform ezért feszültségeket generált az egyház és az állam között. Valójában a katolicizmus csak eszköz volt a fasiszták kezében, mert segítségével akartak „olasz állampolgárokat” nevelni, megteremti a faj homogenitá-

sát, egyesíteni akarták az olaszokat őseikkel, vagyis a népnek a katolicizmus révén kívántak erősebb összetartozási érzést adni.

Az 1923-as reform sok kritikát kapott szociális vonatkozásai miatt. Gentile iskolája voltaképpen elitképző volt (GENTILE 1923). A reform hangsúlyozta „a kultúra és a munka világa” iskolájának különbségét, erre épült. Autoriter jellege azonban nem előzmények nélkül való. A „népnek” szánt iskola és a „kultúra iskolája” közötti különbségtétel az 1905-ös Paolo Bosselli-féle bizottság elveivel egyezett meg, amely majd két évtizeddel Gentile reformja előtt már azt irányozta elő, hogy a középszintű oktatástól kezdődően éles különbség legyen, elváljanak a tanulási utak azok között, akik egyetemekre mennek és azok között, akik szakmai képzésben vesznek részt és a munka világába igyekeznek.

A Gentile-reformot követő években nyilvánvalóvá vált, hogy a fasiszta rendszernek be kell avatkoznia az iskolába, mert nem teljesítette azokat a feladatokat, amelyeket elvártak tőle. Alkalmatlannak találták arra is, hogy új katonákat és híveket adjon az eszmének, amelyeket a fasiszmus vallott (COLOMBO 2004). A rezsím kiépülésével párhuzamosan történt a politika befurakodása az iskolafalak mögé. Alapvetően a Duce az iskolának alárendelt szerepet szánt az új rend működtetésében. Magáévá kellett tennie a rend, fegyelem, hierarchia eszméit és alkalmazkodnia kellett ezekhez az elvárásokhoz. Az iskola így az „Új Olaszok” formálásának, nevelésének színterévé vált. A Duce elképzelései szerint az iskolának követnie kell a fasiszmus eszményeit, nem lehet a fasiszmus ellensége, minden szintjén és tanításában az olasz fiatalságot a fasiszmus megértésére kell nevelnie. Szükségesnek tartotta azt is, hogy a diákok ezután a nemzet életében intenzíven vegyenek részt.

Mussolini 1925. január 3-i beszédében úgy fogalmazott, hogy meg kell teremteni a fasiszta iskolát. A Gentile-reformot addigra már kiüresedettnek tartotta, idejétmúltnak, olyanak, aminek már nincs célja. A „hiányzó láncszemet” a párt és az iskola között az 1926-ban létrehozott „Opera Nazionale Balilla”-val (ONB) teremtették meg, amely a 8-18 éves fiúkat tömörítette, az iskola fasiszálásának következő etapjaként (SCHLEIMER 2004). Az iskolának a tanításon felül „emelkedettebb” céljai is voltak, például dolgos, hazaszerető, önfeláldozó állampolgárokat nevelni, „fasiszta állampolgárokat”, akiknek méltóságuk, büszkeségük, felelősségérzetük van. Hogy ezek a célok megvalósuljanak, létrehozta a kormány az iskola mellett működő Balilla-t és a lányoknak pedig a Piccole Italiane-t. A cél az volt, hogy az iskola és az intézmények között minél szorosabb kötelékek jöjjenek létre. A Közoktatási Minisztérium részéről sürgették az együttműködést a Balilla-val, hogy segítsék az iskola nevelő tevékenységét, vagyis az iskolai fasiszálás hiányosságait az ONB pótolja ki. A fasiszták nagyon büszkék voltak a Balilla létrehozására. Az ONB-t úgy hívták, hogy a „Duce szeme fénye”.

Az intézkedések nyomán a tanári szabadság leszűkült. Az iskolának a célja ekkor már a „fasiszta ember” kinevelése volt, akit bátor, vakmerő, hős, félelmet nem ismerő lényként képzeltek el. Abszurd, hogy az átideologizálás sikere érdekében olyan didaktikai módszereket is alkalmaztak, mint a reformpedagógiák esetében szokás. A cél szentesítette az eszközt. Az iskolákban mind több rendezvényt szerveztek, amelyben a rezsímet éltették (ISNENGI 1979.). A tanárok számára egyértelművé tették, hogy milyen magatartást várnak el tőlük

az iskolán belül és kívül. Fontos volt, hogy mindig „fasiszta szellemben” munkálkodjanak. Diáknak és tanárnak át kellett éreznie a fasiszta szellemet, a tanároktól, nevelőktől fegyelmezettséget és öntudatos magatartást vártak el, a rezsim odaadó szolgálatát. Az iskolán kívüli, fiataloknak szóló szervezetekben való részvétel mellett egyéb, iskolát támogató tevékenységekből is ki kellett venni a részüket. A nevelőnek egyértelműen fasiszta hitűnek kellett lennie.

1928. február 28-án egy fasiszta képviselő, Geremicca a képviselőházban úgy beszélt, hogy „az iskola a fasizálás eszköze”. Nyíltan kimondták, hogy „az iskola a fasizmus szolgálóleánya”. Vagyis az iskolában folyó átideologizálást törvényesítik a fasiszta elvek. Geremicca szerint az egész oktatásnak az a célja, hogy a gyerekeket a fasizmus szolgálatára nevelje. Szerinte a fasizálás nem alávetést jelent, hanem nevelést. Geremicca kritizálta a tanárokat, a legáltalánosabb pedagógiai nézeteket, a didaktikai kreativitást. Nagy problémát látott abban, ha a tanárok nem a fasizmus őszinte hívei, mert a csendes ellenállás a tanárok részéről, az iskolai környezet részéről akadályozza az ideológiai átnevelést. Sajnálkozott amiatt, hogy a régi tanárok szellemileg, kulturálisan, politikai szempontból demokratikus iskolához vannak szokva, ők nehezítik meg, hogy a fasizmus „gyökeret eressen” a fiatal generációkban. Az általa felvetett problémákat lépésenként orvosolták.

Az olasz iskolák 1928-tól lassú, kitartó, következetes és makacs fasiszta beavatkozás szinterei lettek. A fasizálás a módszertan, a tanítási tartalmak, a rádió és iskolamozi segítségével történt (MAZZATOSTA 1978). Amikor 1929-ben a Közoktatási Minisztérium átalakult „Nemzetnevelési Minisztériummá”, nem csupán egyszerű névváltoztatásról volt szó. Mussolini szerint az államnak joga és kötelessége, hogy nevelje a népet. A Geremicca által felvetett problémát az elemi és középiskolai tanárok hűségesküjével orvosolták. Az iskola szépen, lassan kaszárnya jellegűt öltött. 1926-tól meghonosították a „római köszöntést” minden rendű és rangú iskolában, 1928-tól pedig a római menetelést vezették be, nemcsak az ünnepeken, de a sétákon is. 1931-től a rezsim hűségesküjét követelt az egyetemi oktatóktól.

Az iskolában a katonai nevelés primátusa valósult meg a „tudományossal” szemben. A fiatalok fasiszta szervezetei garanciát jelentettek a politikai szocializációra. Az egész nevelésnek fasisztának kellett lennie (ISNENGI 1979). Messze már az az idő, amikor az olasz iskoláról Mussolini úgy beszélt, mint amely „veszélyes közönyt mutat a politika iránt”. Az iskolának a párt mutatott utat, miként lehet a kisgyerekeket „jobbá és méltóbbá” nevelni. A Duce iskolája „homo novus fascista”-kat formált. Minden alkalmat megragadtak az ideologizálásra, a gyerekek körül mindent fasiszta eszmények és jelképek hatottak át. A gyerekek életének minden pillanatát megfelelő alkalomnak tartották arra, hogy a fasiszta forradalom jelentőségét hangsúlyozzák. Az iskola tehát megvalósította, amit a „Gondviselés embere” megkövetelt, hogy a gyerekek a „fasizmus történelmi levegőjét” szívják magukba, és a fasiszta értékekre és magatartásmintákra szocializálták őket.

A gyerekekre varázslatos hatást gyakorolt – a politikai propagandát szolgáló – rádió bevezetése az iskolákban (MAZZATOSTA 1978). Mindenekelőtt a párt hangját terjesztette Itáliában, a még érintetlen lelkekben segített felkelteni a fasiszta célok iránti érdeklő-

dést. A tömegek politikai szocializációját szolgálta a mozi is. Az iskolai olvasmányoknak és a diktálásoknak Mussolini élete visszatérő tárgya volt. A nevelési folyamat részeit képezték a kitalált történetek, a fasiszta ideáloknak megfelelő részekkel dúsítva. A történetekben hangsúlyosan szerepelt, hogy az ország vezére egyszerű, vidéki családból származott, társadalmi státusa a kispolgár és a munkásság közé tehető, szigorú nevelésben részesült, apai szigor és az anyai szeretet egyszerűsége és komolysága vette körül kiskorában. Különleges ember képét adták a gyerekeknek a Ducéről szóló történetek. Felemelkedése mindenkiben azt a reményt kelthette, hogy javíthat társadalmi helyzetén. De volt egy nagy különbség. Mussolini a Gondviselés segítségével vitt végbe különlegesen nagy dolgokat, ezt nem csinálhatja bárki. Mussolini arcképe gyakran volt az újságok címlapjain és a gyerekek füzetében. Mítosz és személyi kultusz formálódott körülötte (TOGNARINI 2002). Meglehetősen gyakran szerepelt úgy, amint Rómában a Palazzo Venezia erkélyéről beszél az összesereglett tömegnek és a tömeg éljenzi.

Az ilyen módon előkészített terepen az olasz iskola „tökéletes fasizálása” Giuseppe Bottai nevéhez fűződik. Nemzetnevelési miniszterként meggyőződése volt, hogy az iskolának a birodalom érdekei szerint kell működnie. Az iskola feladatát abban összegezte, hogy „új embert” teremtsen, aki kész a „fasiszta életre”, vagyis a Mussolini által megálmodott embert kell kinevelnie. Az általa 1939-ben kidolgozott „Carta della Scuola” (Iskolai Charta) mindenekelőtt az „új fasiszta emberiség” megteremtésén fáradozott, újraértékelte a humán műveltség szerepét, a tudomány, a technika és az emberi munka értékéről új kontextusban beszélt, bevezette a munkát az iskolában.

Bottai nem titkolta, hogy célja az olasz iskola tökéletes fasizálása. Bár maga az elnevezés nem tetszett neki, mert a megfogalmazás ellentétet sejtetett az iskola és a fasizmus között. Bottai azonban azt akarta, hogy az iskola és a fasizmus egyet jelentsen, eggyé olvadjon. Stílust, rendet, tudást, fegyelmet akart adni az iskolának. Az iskola legfőbb feladata tehát a „fasiszta képzés” megteremtése volt. Azon dolgozott, hogy az iskola világát az „új fasiszta humanizmus” hassa át, vagyis az iskola feladata nem az, hogy az individuumot szolgálja, az individuumnak azonban a fasizmus szolgálatába kell állnia. Úgy vélte, az olasz társadalom igényeinek ez felel meg. Vallotta, hogy az iskolának meg kell őriznie szelektív jellegét és nemzeti elitet kell képeznie. Nem tömegiskola létrehozásában gondolkodott. A klasszikus kultúra és a modern kor igényeit akarta egyesíteni, tekintettel lenni a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem érdekeire is.

A rendszer történetében fontos pillanat volt a „Carta della Scuola” (MAZZATOSTA 1978) „alapvető dokumentum” volt, amely szentesítette az együttműködést az iskola és a párt fiataloknak szóló szervezetei között. A fasiszta „Carta” Bottai szándékai szerint „forradalmi ihletettségű” és „egyedülálló.” Az 1939-es dokumentumot útiránynak szánta, munkatervnek, alaptételnek, a politikai hagyományok megújításának, egységes iskolai koncepciónak.

A politikai program-dokumentum 29 összefoglaló kijelentésben fejezte ki az elveket, a nevelési célokat, módszereket, a fasiszta nevelési koncepciókat, az óvodától az egyetemig, illetve a felnőttképzésig. Tartalmazta a fasiszta doktrínát az államról, az emberről

és kettejük kapcsolatáról. Az anyag nem tükrözte az egész párt véleményét, de jelezte, már nem érezték maguknak az 1923-as Gentile-féle reformot. Bottai programpontjai más irányba mutattak, tisztán politikai jellegűek voltak, fasiszta célok fűtötték. Kimondták, hogy az iskolának az új generációk emberi és politikai tudatát kell formálnia. Az 1939-es dokumentumban már nemcsak arról van szó, hogy az iskolai intézményeknek a vezető réteget kell kitermelniük, hanem ezt kiszélesítve, más igényeket is ki kell elégíteniük, mennyiségileg és minőségileg másokat, de egyformán fontosakat. Az „olasz faj értékeinek” megőrzését hozzákapcsolták a fasiszta kormány politikai célkitűzéseéhez. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban voltak napirenden a zsidóellenes intézkedések is, Bottai ebben is zászlós szerepet vitt.

A „Carta” az iskolát teljesen a fasiszta nevelés eszközévé tette. Programpontjaiban megfogalmazódott, hogy az iskola az új generációt formálja, a politikai tudatformálás eszköze, amit az olasz faj és civilizáció örök értékei inspirálnak. Bevezette az „iskolai szolgálat” fogalmát, ami nagyon fontos koncepcionális újítást jelentett. Eszerint az iskolába járás 14 és 21 éves kor között kötelesség, mert a totalitárius államban mindenkinek ki kell fejtenie képességeit és erejét a nemzet érdekében.

A totális állam az egyéntől tökéletes odaadást kívánt, tudása legjavát. Az „iskolai szolgálat” koncepciója szerint mindenkinek úgy kell dolgoznia, hogy kifejtse szellemi és fizikai képességeinek maximumát. A Carta alapvetései szerint „a tanulás jogát” egyedül a képességek és az eredmények befolyásolják. Garantálja a továbbtanulás jogát a szegény, de tehetséges diákoknak is. A testi nevelés hangsúlyos szerepet kapott.

A Carta szerint az iskola és család, természetesen szolidárisak egymással, együttműködnek, bensőséges és folyamatos kapcsolatban vannak, nevelési célból vezérelve és a diákok orientációja miatt is. Elvárják a szülők és a rokonok együttműködését az iskolával. Család és iskola együtt segítik az ifjúság erejének kibontakoztatását, a vallásos nevelést, és formálják Itália sorsát.

Bottai tervezett reformja a nevelést politikai tevékenységnek fogta fel. Régen a tisztán intellektuális nevelés jellemezte az iskolát, a fasiszta iskola légköre ettől gyökeresen különbözött. A tanároknak nehéz volt ezt az új szituációt elfogadniuk. Csökkentették a tananyagot, nőtt a szabadidejük a diákoknak, hogy teret engedjenek más tevékenységeknek (pl. gimnasztikai, sport, félkatonai, vallási, kulturális körök, művészeti elfoglaltság, mozi, zene, utazás stb.), amelyeket fejlődésük szempontjából szintén fontosnak ítélték.

A fasiszta iskola stílusa is új hozzáállást követelt az igazgatóktól és a tanároktól egyaránt. A vonatkozási pont „a Duce magasrendű modellje” volt. A tanárok magatartására nézve előírás volt a pontosság, a rend, a tisztaság, a korrekt magaviselet és beszéd, a tiszta hang. Kívánatosnak tartották, hogy a tanár fizikai megjelenése dinamizmust, magabiztosságot, kiegyensúlyozottságot tükrözzön, személyisége harmonikus legyen, mert a nevelő példakép tanítványainak. A jó fizikai megjelenés érdekében elvárták a sportos életmódot is. Tankönyvek terén is változások voltak. Új könyveket terveztek, mert az új célok megvalósításához új könyvekre volt szükség. Az iskolai tankönyvek kiadót is „az iskola embereinek” tekintették, ezért a korábbi tankönyvírók közül többeket háttérbe

szorítottak. Olyan könyveket akartak, amelyeket fasiszta szellem hat át. A könyvek külsejére sokat adtak, mert szép könyveket akartak a gyerekek kezébe adni.

Minden fiatalban és férfiban a katonát látták, akiket fel kellett készíteni a külső és belső ellenséggel szembeni harcra. Mussolini jelszava a „libro e moschetto” volt, vagyis „könyv és karabély”. Ez volt a párt programja az ifjúság nevelése terén.

Mussolini bukását követően a Bottai-reformot senki sem vállalta. Lassan érvénytelenítették mindent, amin a fasiszta rezsim ujjlenyomata felfedezhető volt.

IRODALOM

- BRUNI, Elsa (2005): *Greco e latino: le lingue classiche nella scuola italiana (1860–2005)*. Armando Editore, Roma.
- BURZA, Viviana (1999): *Pedagogia, formazione e scuola. Un rapporto possibile*. Armando Editore, Roma.
- CAVALERI, Paolo (2006): *Eravamo tutti Balilla. Dalle scuole del Duce al Lager*. Mursia, Milano.
- COLOMBO, Katia (2004): *La pedagogia filosofica di Giovanni Gentile*. Franco Angeli, Milano.
- DI RIELLA GALATI, Amadeo (2009): *Alcuni uomini politici del mio tempo*. BiblioBazaar, LLC.
- GAUDIO, Angelo (1995): *Scuola, Chiesa e fascismo. La scuola cattolica in Italia durante il fascismo (1922–1943)*. Editrice La Scuola, Brescia.
- GENTILE, Giovanni (1923): *La riforma dell' educazione. Discorsi ai maestri di Trieste*. Gius. Laterza e Figli, Bari.
- ISNENGI, Mario (1979): *L' educazione dell' italiano. Il fascismo e l' organizzazione della cultura*. Capelli Editore, Bologna.
- MAZZATOSTA, Teresa Maria (1978): *Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943*. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.
- MORANDINI, Maria Cristina (2003): *Scuola e nazione: maestri e istruzione popolare nella costruzione dello Stato unitario (1848-1861)*. Vita e Pensiero, Milano.
- SCHLEIMER, Uta (2004): *Die Opera Nazionale Balilla bzw. Gioventù Italiana del Littorio und die Hitlerjugend: eine vergleichende Darstellung*. Waxmann Verlag, Münster.
- TOGNARINI, Ivano (2002): *Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: Balilla e Piccole Italiane, soldati e massaie*. Edizione Polistampa, Firenze.